

INTERNATIONAL

Journal of Political Studies

ULUSLARARASI POLİTİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

ISSN: 2149-8539

Makale Türü: Araştırma Makalesi
Article Type : Research Article

Yayın Tarihi: 18.01.2025

Geliş Tarihi : 1.08.2024
Kabul Tarihi: 02.01.2025

Sağlık İpek Yolu ve Çin'in COVID-19 Dönemi Aşı Diplomasisi

Health Silk Road and China's Vaccine Diplomacy During COVID-19 Pandemic

Tuğba Aydın Halisoğlu

Dr. Öğr. Üyesi,

Tarsus Üniversitesi

Assist. Prof.

Tarsus University

taydin@tarsus.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-0572-2267>

Öz

COVID-19 pandemisinin ilk dönemlerinde aşı üretimi yetersizliği yaşanmış, küresel sağlık alanında uluslararası örgütlerin koordinasyon ve yönetim eksikliği nedeni ile ortaya çıkan güç boşluğu pandemi ile mücadele sürecinde devletleri siyasi, ekonomik ve sosyal yönden büyük bir çıkmazın içine sürüklemiştir. Böyle bir dönemde Çin, pandemi şartlarını içte ve dışta büyük bir fırsat olarak değerlendirmek istemiş ve dış politika argümanlarını yaygınlaştırılabilme noktasında süreci yönetmeye çalışmıştır. Küresel sağlık alanında iş birliğinin önem kazandığı bu dönemde, mevcut uluslararası statükoyu bozmadan Sağlık İpek Yolu hedefleri kapsamında aşı diplomasisini hayata geçirmiştir. Bu çalışmanın amacı, aşı diplomasisi kavramını Çin'in bir dış politika stratejisi olarak Sağlık İpek Yolu hedefleri bağlamında değerlendirmektir. Çalışmada, Çin'in Sağlık İpek Yolu çerçevesinde kamuoyu ile paylaşılmış olduğu resmî belgeler ışığında belge analizi yapılmış ve elde edilen veriler Çin'in aşı üretimi ve dağıtımında hız kazandığı 2022 yılı baz alınarak aşı dağıtımı ve üretimine ilişkin sonuçlarla yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çin, Sağlık İpek Yolu, aşı diplomasisi, sağlık diplomasisi, COVID-19

İntihal/Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by iThenticate and no plagiarism detected.

Abstract

In the early stages of the COVID-19 pandemic, there was a shortage of vaccine production, and the power gap that emerged due to the lack of coordination and management of international organizations in the field of global health has dragged states into a political, economic and social deadlock in the process of combating the pandemic. China has aimed to assess the pandemic period as a great opportunity both inside and outside, and effectively tried to manage the process at the point of promoting Chinese foreign policy arguments. In this process, where global health management and global cooperation were important, China has been able to effectively implement vaccine diplomacy in a way that does not disrupt the current international status quo, but can also conduct its foreign policy through health. The aim of this study is to assess China's vaccination diplomacy within the scope of the Health Silk Road and Chinese foreign policy objectives. In this study, document analysis of official documents within the scope of the Health Silk Road was conducted, and analysis outcomes were supported with data on vaccine distribution and production of China, considering the year of 2022, when China has speed up its vaccine production and distribution.

Keywords: China, Health Silk Road, vaccine diplomacy, health diplomacy, COVID-19

Araştırma & Yayın Etiği/ Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiştir. Yayın etiği ihlalleri yazarın sorumluluğundadır.

Research & Publication Ethics This article has been reviewed by at least two referees. Violations of publication ethics are the responsibility of the author(s).

Atıf/Citation

Halisoğlu, T. A. (2024). Sağlık İpek Yolu ve Çin'in COVID-19 Dönemi Aşı Diplomasisi. Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi, 10(3), 194-217. <https://doi.org/10.25272/icip.1526158>

This is an open access paper distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Giriş

Küreselleşme süreci, ulaşım alanındaki gelişmelerle insan hareketliliğinin artmasına ve ticaretin bu hareketliliği kolaylaştırıcı etki yaratmasına zemin hazırlamıştır. Bu süreç sağlık açısından değerlendirildiğinde ise bazı olumsuz sonuçlar ortaya çıkabilmektedir. Çünkü artan hareketlilik, bulaşıcı hastalıkların sınır aşan yönünü ortaya çıkarmış ve ulaşım imkânlarındaki gelişmelerle birlikte çeşitli hastalıklar da bir bölgeden diğerine rahatlıkla taşınabilir hâle gelmiştir. Devletlerin ekonomik, siyasi ve sosyal açıdan karşılıklı bağımlılıklarının arttığı bu süreçte, sağlık da küresel bir mesele haline gelmiş; hastalıkların sınır aşan yapısı nedeni ile yoğun iş birliği gerektiren ve devletleri sağlık alanında birbirine daha fazla kenetleyen bir yapıya dönüşmüştür.

Küresel sağlık bu noktada önem kazanmakta, devletlerin belki de en az çatışma yaşadığı ve iş birliği temasının sıklıkla vurgulandığı bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Kuşkusuz, bulaşıcı hastalıklar ve pandemilerle ilgili iş birlikleri yüzyılımıza ait bir gelişme değildir. Ancak, küreselleşme süreci ile devlet ve toplumların hayatında yaşanan hızlı dönüşümler, sağlık alanında iş birliğinin tarihteki örneklerinden daha farklı ve daha geniş bir yelpazede ele alınmasına neden olmaktadır.

Sağlık alanında küresel iş birliği, diplomasi alanında görünürliğini artırmış ve yeni diplomatik kavramları gündeme taşımıştır. COVID-19 pandemisinde deneyimlendiği üzere, aşı diplomasisi ve maske diplomasisi gibi sağlık diplomasisine ilişkin kavramlar ön plana çıkarılmıştır. Özellikle aşı diplomasisi, uluslararası güç dengelerinde daha prestijli bir yer edinebilmek ve sağlık liderliği yarışında öne geçebilmek için devletler tarafından sıklıkla dile getirilmiştir. Çin Halk Cumhuriyeti, Kuşak ve Yol Girişimi^{1 2} ile etki alanını geliştirmek isteyen, uluslararası arenada özellikle Amerika Birleşik Devletleri'ne karşı güvenliğini sağlamak adına ekonomik, kültürel ve sosyal argümanlar yolu ile küresel liderliğini pekiştirmek isteyen bir ülkedir. Kuşak ve Yol Girişimi kapsamında kamuoyu ile paylaşılan Sağlık İpek Yolu kavramı, sağlık alanında iş birliğinin ve geleneksel Çin deneyiminin güzergâh ülkeleri ile paylaşılmasını hedeflemektedir. COVID-19 pandemisi ile Sağlık İpek Yolu önem kazanmış ve

1 2013 yılında "Bir Kuşak Bir Yol" adıyla tanıtılan bu proje, 2016 yılında "Kuşak ve Yol Girişimi" olarak yeniden adlandırılmıştır. Bu isim değişikliğinin temel sebepleri; "Bir" kelimesinin sadece kara ve deniz ticareti gibi bir algı yaratması, "girişim" kelimesinin altyapı, enerji ve ulaşım gibi farklı ekonomik iş birliği mekanizmalarını kapsıyor olması ve proje ilerledikçe batılı devletler tarafından daha fazla tartışılan Çin merkezli küresel hakimiyet ile ilişkilendirilmesinden kaçınma kaygısı şeklinde özetlenebilir (Bērziņa-Čerenkova, 2016).

2 Belt and Road Initiative, bazı kaynaklarda Kuşak ve Yol İnisiyatifi olarak çevrilmiştir. Kuşak ve Yol Girişimi olarak da kullanımı mevcuttur.

Çin, dış politika değerleri ile bütünleşmiş bir aşı diplomasisini Sağlık İpek Yolu üzerinden uygulama imkânı bulmuştur.

Bu çalışmanın amacı, Çin'in aşı diplomasisi uygulamalarını Sağlık İpek Yolu hedefleri bağlamında incelemektir. Bu sebeple Çin'in dış politika argümanlarının aşı diplomasisi uygulamaları çerçevesinde nasıl uygulandığı analiz edilmiştir. Sağlık İpek Yolu'na dair Çin Halk Cumhuriyeti tarafından yayımlanan resmî belgelerin analizi yapılarak, sağlıkla ilgili hangi temaların ve amaçların ön plana çıkarıldığı tanımlanmıştır.

Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde Çin Halk Cumhuriyeti kısaca "Çin", Kuşak ve Yol Girişimi ise kısaca Yeni İpek Yolu³ olarak tanımlanacaktır.

Dış Politika Unsuru Olarak Küresel Sağlık ve Sağlık Diplomasisi

Küreselleşme ve Sağlık

Küreselleşme, özellikle 1980'li yıllardan itibaren toplumsal, siyasi, kültürel ve ekonomik etkileri gözlemlenebilen bir olgudur. İletişim ve ulaşım gibi alanlarda yaşanan baş döndürücü gelişmeler, toplumları ve egemen ulus-devletleri hiç olmadığı kadar birbirine yakınlaştırmıştır. Devletler, ticaret dahil olmak üzere birçok alanda iş birliğine gitmiş, bireyler daha fazla serbest dolaşım imkânından yararlanmaya başlamıştır. Bütün bu gelişmeler, devletleri görünmez bir bağ ile birbirine bağlamakta ve dolayısı ile küreselleşme zincirindeki bir halkanın diğer halkayı etkilemesi kaçınılmaz olmaktadır.

Sağlık, tam bu noktada önem kazanmaktadır. Ulaşım imkânlarının ve ticaretin artması gibi küresel gelişmeler, sağlık açısından iki yönlü bir etkiye neden olmaktadır. Ulaşım imkanlarının artması bireylerin hayatında büyük kolaylık sağladığı kadar, "mikrobik trafik" adı verilen yeni bir durumu da ortaya çıkarmaktadır. Mikrobik trafik, seyahatlerde meydana gelen artış nedeniyle günlük binlerce bulaşıcı virüs teması üretilmesidir (Aba, 2018: 184-185). Bu yönüyle ulaşım, sağlık ekipmanlarının taşınmasını kolaylaştırdığı kadar, yeni bulaşıcı temaların üretilmesine de neden olmaktadır. Ticaret açısından değerlendirildiğinde de benzer iki yönlü bir etki ortaya çıkmaktadır. Bu etkilerden biri, sağlık ekipmanlarının taşınması noktasında kolaylaştırıcı bir işlev gören olumlu bir etkidir. Ticaretin bu derece yaygınlaşması, bulaşıcı hastalıkları ve pandemileri kontrol edebilme noktasında üstünlük sağlayabilme potansiyelini geliştirmiştir (Feldbaum, Lee ve Michaud, 2010:85). Dolaşım, aynı zamanda olumsuz etki yaratma potansiyeline sahiptir. Ticaret ile insanların da dolaşımı artmış ve bu sebeple hastalıkların da taşınması kolaylaşmıştır. Ancak bu sonuç, günümüze has bir durum değildir.

³ İpek Yolu'na tarihsel atıfta bulunmak amacı ile bazı akademik kaynaklarda ve medyada eski İpek Yolu ve Yeni İpek Yolu şeklinde bir tanımlamaya gidilmektedir. Ancak Yeni İpek Yolu kavramı, Çin Halk Cumhuriyeti tarafından kullanılan resmi bir kavram değildir.

Örneğin, 1347-1351 yılları arasında Avrupa'da ortaya çıkan Kara Veba, uluslararası ticaret etkinliklerinin bir sonucu olarak görülmektedir (Aba, 2018: 184). Kefe ile ticaret yapan Avrupalı tüccarların mallarını Sicilya'ya getirmeleri ile veba salgını Asya'dan Avrupa'ya ulaşmış, ticaret rotaları üzerinden İngiltere, İrlanda, Fransa gibi ülkelere yayılmıştır (Genç, 2011:127). Dolayısı ile ticaret ve sağlık, geçmişten bugüne birbirine zıt bir denge görünümündedir.

Ulaşım imkânlarındaki artış ve mikrobik trafik, sadece belli bir ülke sınırı içinde ortaya çıkıp ulusal bir sağlık sorunu yaratmamakta, aynı zamanda diğer devletleri de anında etkileyebilen sınır-ötesi bir soruna dönüşebilmektedir. 19. yüzyıldan itibaren ulus-devletler düzeyinde sağlık alanında iş birliği örnekleri görülse de küreselleşme ile sağlık yönetişimi ve sağlık diplomasisi gibi birden fazla ulus-devletin ve devlet dışı aktörün yer aldığı çok-aktörlü bir yapı söz konusu değildir. Bu çok-aktörlü yapı, günümüzde ulus-devlet sınırları içerisinde de kendisini göstermektedir. Tengilimoğlu ve Güzel (2018:21-36), sağlık politikasını etkileyen aktörleri yasama, yürütme ve yargı organlarının yanı sıra Sağlık Bakanlığı, bürokrasi, siyasi partiler, medya, sivil toplum örgütleri, çıkar grupları ve uluslararası örgütler olarak sınıflandırmıştır. Bu aktörler günümüzde hem ulusal hem de uluslararası sağlık politikasını belirleyen aktörler olarak küresel sağlık mekanizmasını etkin bir şekilde sürdürmektedir.

Kısacası küreselleşmenin ticaret ve ulaşım bileşenleri, sağlık ile zıt yönlü yapılanma içerisinde. Yani küreselleşme hem sağlık alanında iş birliğini artırmakta, hem de küresel yönetim üzerine uluslararası rejimin yetersiz kalması gibi zorlukları da yaratabilmektedir (Fidler, 2001:842). Küreselleşme ayrıca, sağlık sistemlerinde dönüşüm sağlayarak ülkelerin sağlık politikası uygulamalarını da etkileyebilmektedir (Aba, 2018:185).

Küresel Sağlık, Sağlık Diplomasisi ve Dış Politika

Feldbaum, Lee ve Michaud (2010:82) küresel sağlığı, dış politika yapımcıların diğer devletler üzerinde baskı sağlama aracı olarak tanımlamıştır. Çünkü bulaşıcı hastalıklar, ulusal güvenlik, askeri kapasite ve ekonomik güç gibi unsurlar üzerinden bir tehdit oluşturabilmekte ve bu tehditler dış politika yapımcılarının dikkat ettiği temel unsurlara dönüşebilmektedir. Bu sebeple küresel sağlık, güvenlik endişesi ile dış politikanın düzenlediği önemli alanlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir yönüyle sağlık, teknik bir içerik olmaktan çıkmakta, yüksek siyaset alanına dahil olarak 21. yüzyılın önde gelen siyasi değeri olarak yükselmektedir (Fidler, 2006:184).

Küresel sağlık alanında iş birliğini yansıtan kavramlardan biri, sağlık diplomasisidir. Michaud ve Kates (2013:24), sağlık diplomasisini küresel sağlıkla ilgili etmenlere odaklanan, doğrudan veya dolaylı olarak gerçekleşen uluslararası diplomatik etkinlikler olarak tanımlamaktadır.

Tarihsel açıdan değerlendirildiğinde, sağlık diplomasisinden çok önce medikal diploması kavramı kullanılmıştır. Medikal diploması, 1978 yılında Peter Bourne tarafından geliştirilmiş ve sağlığın diplomatik ilişki kurma yönüne değinilmiştir. Kavram zamanla küresel sağlık diplomasisine dönüşmüş ve günümüzde temel diploması, çok paydaşlı diploması ve resmi olmayan diploması uygulamaları olmak üzere üç ayrı kategoriyi kapsayacak şekilde ele alınmaktadır (Katz, Kornblat, Arnold vd.,2011: 505-506). Bu kategorilere göre sağlık diplomasisi, hem devletler arasında geleneksel diploması uygulamalarını içermekte hem de ulus-devletlerin dışında sivil toplum örgütleri ve halk gibi devlet dışı aktörlerin de katılımını ve etkileşimini gerektiren bir yapı sergilemektedir. Küresel sağlık diplomasisi, sadece diplomatik yetkililerin karşılıklı müzakereler yürüttüğü geleneksel diploması uygulamaları şeklinde gerçekleşmemekte, sürece alan uzmanlarının katılımı da söz konusu olabilmektedir (Hotez, 2014:1). Dolayısı ile başka ülkelerde faaliyet gösteren sağlık çalışanları da bu diplomatik etkileşimde yer alabilmektedir (Michaud ve Kates, 2013:24). Kısaca sağlık, ulus devlet sınırlarını aşan ve küresel iş birliklerini gerektiren bir meseledir. Dolayısı ile küresel sağlık diplomasisi çok aktörlü, çok düzlemli ve sağlık üzerine müzakerelerin küresel sağlık politikasının çerçevesini şekillendirdiği bir kavram olarak nitelendirilmektedir (Kickbusch, Silberschmidt ve Buss, 2007:230).

Sağlık diplomasisi, küresel sağlığı destekleme çabalarını içeren bir dış politika hedefi olarak da tanımlanabilmektedir (Feldbaum, Lee ve Michaud, 2010:85). Küresel sağlık ve dış politika birlikteliği, tarihte yeni bir durum değildir. 23 Temmuz 1851 tarihinde Paris'te ilk uluslararası iş birliği, Uluslararası Sağlık Konferansları ile başlamış ve 19. yüzyıl boyunca Roma, Venedik, Washington, İstanbul ve Viyana gibi birçok şehirde on adet konferans gerçekleştirilmiştir. Bu konferansların temel özelliği, sağlık alanında çalışan yönetici ve bilim adamlarının buluşması için bir platform oluşturması ve aralarında uluslararası bilgi değişiminin sağlanmasıdır (Jones, 1975:9). Dolayısı ile sağlık ile ilgili meseleler, bir dış politika argümanı olarak günümüzde de önem kazanmaktadır.

Dış politika ve sağlık alanındaki birliktelik, birçok ülkenin dış politika belgelerinde de yerini bulmaktadır. 2012 yılında Avrupa kıtasındaki 53 ülkenin Sağlık 2020 (Health 2020) adı altında yeni bir ortak Avrupa Sağlık Politikası çerçevesini yayımlaması, bu duruma bir örnek teşkil etmektedir. Sağlık 2020 politikası kapsamında bulaşıcı etmenlerin sınır tanımayan yapısı vurgulanmış, sağlık sorunlarının tek başına yerel çözümlerle üstesinden gelinemeyeceği ifade edilmiş, sağlık ve dış politika arasındaki bağlantıya dikkat çekilerek sektörler arası, çok düzlemli ve çok taraflı siyaset yapmanın ulusal çabalara destek vereceği vurgusu yapılmıştır (WHO, 2015:3). Amerika Birleşik Devletleri örneğinde ise, sağlığın bir dış politika alanı olarak değerlendirildiği açıktır. Kamu sağlığını dünya genelinde iyileştirmek, Amerika Birleşik

Devletleri için ulusal güvenliğin sağlanmasının ve gelişmekte olan ülkelerde demokrasinin desteklenmesinin bir yolu olarak görülmektedir (CFR, t.y). Aslında bu yaklaşım, sağlık endişesinden çok daha öte, ulusal çıkarların okyanus ötesinde gerçekleştirilmesi adına sağlığın bir araç olarak kullanıldığı izlenimini verebilmektedir.

Kevany (2014:790), küresel sağlık programlarının dış politika ve diplomasi hedefinden uzak gerçekleştirildiği takdirde sağlık uygulamalarında ikiliğe sebep olacağını ifade etmektedir. Buna göre, mevcut ikili yapı herhangi bir toplumdaki norm ve değerlerle çelişebilen küresel sağlık programlarını ortaya çıkaracak ve bu durum da diplomasiye ve dış politikaya güveni azaltacak bir sonuç yaratacaktır. Dolayısı ile küresel sağlık politikası, kapasite geliştirme ve etki sağlama vizyonu ile sosyal ve yasal meşruiyet zemininde, akıllı güç ekseninde olmalıdır (Kevany, 2014:790).

Sağlık İpek Yolu ve Çin

Çin'in Dış Politika İlkeleri

Sağlık İpek Yolu'nun stratejisini ve amaçlarını anlayabilmek için, Çin'in dış politika ilkelerinin temellerini iyi tanımak gereklidir.

Çin'in dış politikasını, 1949 yılından itibaren üç ayrı dönemde incelemek mümkündür. Birinci dönem, 1949-1976 yıllarını kapsayan, Mao'nun öğretilerinin yanı sıra Marksizm ve Leninizm ideolojik akımları ile çevrelenmiş ve liderliği Mao Zedong tarafından yürütülen bir dönemdir. Bu dönemin öncül dış politika anlayışı, "Tek Bir Çin" ve "Bir Yana Yaslanmak" ilkeleri üzerine kurulmuştur. İkinci dönem ise kendi içinde üçe ayrılmaktadır. İlki, 1978-1989 yıllarını kapsayan ve liderliği Deng Xiaoping tarafından yapılan dönemdir. Xiaoping döneminde, Deng Xiaoping Teorisi ve Çin usulü sosyalizm ideolojisi rehber alınmış, "Barış ve Bağımsızlık" ile "Barış İçinde Bir Arada Yaşamın Beş İlkesi"⁴ çerçevesinde dış politika yürütülmüştür. İkinci dönem, 1989-2003 yıllarını kapsayan ve Jiang Zemin tarafından liderliği yapılan dönemdir. Bu dönemin belirleyici yaklaşımı "Üç Temsil Teorisi"⁵dir ve bu yaklaşım kapsamında "24 Karakter Stratejisi"⁶ ve "dışa açılmak" ilkeleri çerçevesinde dış politika yürütülmüştür. Üçüncü dönem

⁴ Barış İçinde Bir Arada Yaşamın Beş İlkesi, egemenlik ve toprak bütünlüğüne karşılıklı saygı, karşılıklı saldırmazlık, iç işlerine karışmama, eşitlik ve karşılıklı yarar ve barış içinde bir arada yaşama ilkeleri şeklinde tanımlanmaktadır (Ministry of Foreign Affairs, t.y).

⁵ Üç Temsil Teorisi, Marksizm-Leninizm, Mao Zedong Yaklaşımı ve Deng Xiaoping Teorisi'nin devamı niteliğinde olan, reform, kalkınma, istikrar, iç ve dış politika gibi konular üzerine yeni fikir düşünceler içeren yaklaşımdır (Theory China, 2021).

⁶ Çince "冷静观察，站稳脚跟，沉着应付，韬光养晦，善于守拙，绝不当头。 olarak yazılan, 24 Çince karaktere atfen "24 Karakter Stratejisi" olarak isimlendirilen stratejinin temel söylemleri "sakince gözlemleyin, pozisyonumuzu koruyun, olaylarla sakince başa çıkın, kapasitemizi gizleyin ve zamanımızı kollayın, düşük profili korumada iyi olun ve asla liderlik iddiasında bulunmayın" prensiplerini içermektedir (Holt v.d: 2011:34).

ise 2003-2013 yıllarını kapsayan ve liderliği Hu Jintao tarafından yapılan dönemdir. Bu dönemin temel yaklaşımı bilimsel kalkınmadır ve bu yaklaşım bağlamında “uyumlu bir dünya” ve “barış ve kalkınma” ilkeleri çerçevesinde dış politika uygulamaları gerçekleştirilmiştir. Son dönem ise, 2013 yılından günümüze kadar halen sürmekte olan “Yeni Çağda Çin Usulü Sosyalizm Üzerine Xi Jinping Düşünceleri” yaklaşımı etrafında şekillenen ve “ortak kaderli toplumlar”, “Çin Karakteristikli Büyük Güç Ülkeleri İlişkisi” ve “dip düşünme⁷ (*bottom-line thinking*)⁸” ilkeleri üzerine dış politika yürüten Xi Jinping dönemidir (Velez-Serrano, 2018:6).

Akdağ (2023:78) ise, Çin dış politikasındaki dönüşümü iki dönemde gruplandırmıştır. Bu dönemler kısaca, 1949-1978 yılları arasında ideolojinin ve liderin belirleyici olduğu birinci dönem ile düşük profil ve pragmatik dış politika anlayışının hâkim olduğu 1978 ve sonrası dönemdir. 1978 ve sonrası dönem, uluslararası alanda yaşanan dönüşümlerden etkilenen Çin’in, 1990’lı yılların başında Deng’in düşük profilli dış politika argümanı ile başlayan, 2000’li yıllarda çok boyutlu dış politikaya yönelimi ile devam eden ve 2011 yılından itibaren iddialı bir dış politika argümanı ile gelen süreç olarak özetlenebilir (Akdağ, 2023: 83-89).

Sağlık İpek Yolu, 1978 ve sonrası dönemin bir ürünü olan, özellikle de Xi Jinping tarafından yürütülen iddialı dış politika döneminin önemli bir çıktısı olarak ele alınabilir. Özellikle ekonomik gelişme ve istikrar çerçevesinde ele alınan ve stratejik fırsatlar dönemi olarak tanımlanan 2002-2013 dönemi ile Xi Jinping’in Çin’in küresel etkisine odaklandığı 2013 ve sonrası dönem sağlık diplomasisinin bir yansımasıdır.

Deng Xiaoping döneminde Çin dış politikası bağımsız ve barışçıl kalkınma stratejisi çerçevesinde uygulanmış, Jinping’in başkanlığına kadar geçen sürede gelişen ve dönüşen uluslararası ortamda öncü yaklaşım olarak kabul edilmiştir. 1990’lı yılların başında uluslararası ortamda yaşanan gelişmelerle birlikte şekillenen ve Deng Xiaoping Teorisi olarak tanımlanan bu yaklaşım, Çin’in bağımsızlığını, egemenliğini ve toprak bütünlüğünü korumayı, reform ve ekonomik açılım için elverişli bir uluslararası ortam yaratmayı, dünya barışını korumayı ve ortak kalkınmayı ilerletmeyi temel dış politika ilkeleri olarak belirlemiştir (Singh, 2014).

Stratejik fırsatlar dönemi, 2002 yılında 16. Parti Kongresi’nde Jiang Zemin tarafından sunulan siyasi raporda yer almıştır. Bu rapora göre stratejik fırsat, sıkıca kavranması gereken yirmi birinci yüzyılın ilk yirmi yılını betimlemekte, küreselleşme güçlerini kucaklama ve Çin’in gücünü barışçıl yollarla inşa etme üzerine odaklanmaktadır (The Center for Strategic

⁷ Dip düşünme, bu makalenin yazarı tarafından yapılan bir çeviridir.

⁸ Bottom-line thinking kavramı Xi Jinping tarafından sıklıkla kullanılmakla birlikte, içeriği hakkında açıklama yapmadığı ifade edilmektedir. Xi Jinping’in bottom-line thinking kavramı ile çeşitli zorluk ve güçlüklerle başa çıkabilmek için herkesin en kötü durum varsayımlarını ve zihinsel hazırlıklarını her açıdan yapmasını istediği yönünde tahminler bulunmaktadır (Zeng, 2023).

Translation, t.y). Buna göre, mevcut uluslararası sistemde barış ve kalkınmaya odaklanmak, tüm milletlerin yararınadır. Çünkü içinde yaşadığımız dünya, farklı medeniyetlere ve sosyal sistemlere sahip rengarenk bir dünyadır. Böyle bir dünyada ortak paydalar aranarak yan yana kalkınmalı, kalkınma modelleri çeşitlendirilmeli, insanlığın ortak yararına olacak şekilde ekonomik küreselleşme desteklenmeli, uluslararası ilişkilerde demokrasiyi destekleme yönünde hareket edilmelidir. Gelişmiş ülkelerle ilişkiler sürdürülmeli, komşu ülkeler ve üçüncü dünya ülkeleri ile iş birliği artırılmalıdır. Çok taraflı diplomatik ilişkilerde aktif rol alma temelinde uluslararası örgütler ile rol paylaşımı önemlidir. Bütün bu süreç, Deng Xiaoping Teorisi'ne ve Üç Temsil Teorisi'ne sıkı sıkıya bağlı kalarak gerçekleştirilmelidir (Zemin, 2002).

2013 ve sonrası dönem ise, Deng Xiaoping'in öncülüğünü yaptığı "düşük profil çizme" yaklaşımının yerine Xi Jinping'in "Çin Karakteristikli Büyük Ülke Diplomasisi" anlayışı üzerine şekillenmiş ve Jinping ile yeni bir liderlik dönemine girilmiştir. 29 Kasım 2014 tarihinde ortaya atılan bu yaklaşım, Çin dış politikasındaki dönüşümü göstermektedir. Bu yaklaşım, Çin Halk Cumhuriyeti adına Fransa Büyükelçisi olarak görev yapmış olan Wu Jianmin tarafından doğru bir zamanda adım atılmış bir yaklaşım olarak ifade edilmiştir. Jianmin'e göre Çin, bugün dünya sahnesinin merkezinde yer almaktadır ve bu durum, 1840'tan beri Çin'in geldiği en üst uluslararası statüdür. Dünyada yaşanan olağanüstü gelişmeler kapsamında Çin, dünya devletleri tarafından daha büyük rol oynaması için çağrılmaktadır (Yiming, t.y: 2). Çin Karakteristikli Büyük Ülke Diplomasisi, uluslararası ilişkilerde güven ve iş birliğini teşvik etmek için her ülkenin egemenliğinin ve toprak bütünlüğünün tanınmasını savunan uluslar arasında karşılıklı saygı ilkesini, uluslararası çevrede daha fazla iş birliğine odaklanan ve devletlerin ancak birlikte çalışarak ortak faydalara ulaşabildiği kazan-kazan ilkesini, diğer ülkelerin iç işlerine karışmama ilkesini, daha adil bir küresel yönetim adına farklı uluslarla diyalogu teşvik eden, büyüklükleri veya güçleri ne olursa olsun tüm ülkelerin uluslararası ilişkilerde söz sahibi olması gerektiği fikrini önceleyen kapsayıcılık ilkesini, iklim değişikliği, ekonomik eşitsizlik ve sosyal adalet gibi konularda ortak hareket ederek küresel çözümler üreten sürdürülebilir kalkınma ilkesini ve kültürel etkileşimler yolu ile ortak anlayış ve saygıyı yerleştirme amacı ile kültürel değişim ilkesini kapsamaktadır (Thames, 2022: 250-251).

Sağlık diplomasisi ile ilintisi değerlendirildiğinde, özellikle Xi Jinping döneminden itibaren Pekin'in kontrol edebileceği platformlar oluşturulmaya çalışılmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nden gelebilecek stratejik baskıdan kurtulmayı amaçlayan bu yeni uluslararası ortam, diğer devletleri kışkırtmaktan uzak, ekonomik kalkınmayı geliştirmeye yönelik, özünde Çin'in güvenliğini koruyabilecek ve Çin'i uzun dönemli stratejik amaçlarına ulaştırabilecek bir yapı olarak betimlenmektedir (Savaş, 2016:101). Yeni Bin Yıl olarak adlandırılan, Çin ve Amerika

Birleşik Devletleri'nin birbirilerine ihtiyaçları olduklarını kavradıkları dönemde ise Çin, özellikle gelişme gösteren ülkelerle etkileşime önem vermiş ve ekonomik büyümenin sürekliliğini sağlayabilmek adına da hammaddelere erişime özen göstermiştir (Kissinger, 2015: 586).

Çin Halk Cumhuriyeti'nin dış politikası bağımsızlık, saldırmazlık, diğer ülkelerin iç işlerine karışmamak, eşit hak ve karşılıklı yarar prensibi çerçevesinde ilişkileri geliştirmek ve barış içinde bir arada yaşamak şeklinde beş prensip çerçevesinde betimlendiğinde, eşit hak ve yarar prensibinin, Çin'in özellikle güçlü-zayıf ayrımı gözetmeden diğer devletlerle olan ilişkisinde belirleyici olduğu, bu durumun ise Çin'in özellikle Afrika ve Ortadoğu gibi ülkelerle etkileşimini artırıcı bir etki sağladığı söylenebilir (Karaca, 2008: 121-122). Bu hedefler çerçevesinde Asya ülkeleri, Çin için önemli bir diğer bölgedir. Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği'ni (ASEAN) oluşturan bu ülkeler, Çin için hem büyük bir pazar olarak görülmekte hem de üretim ağını geliştirme yönünde de büyük bir kaynak yaratmaktadır (Oktay, 2019: 526). 2013 yılında ilan edilen Bir Kuşak Bir Yol Girişimi kapsamında değerlendirildiğinde, ASEAN ülkeleri ile ortaklaşa geliştirilebilecek altyapılar, ekonomik bütünleşmeyi sağlama ve sosyal iş birliğini gerçekleştirme yönünde Çin'in dış politika hedefleri açısından önemlidir (Oktay, 2019: 528).

Bu dış politika ilkeleri pandemi kapsamında incelendiğinde, Çin'in 2003 SARS salgınında yerel ihtiyaçların organize edilmesi, sağlık yönetimi için uluslararası sağlık ağlarının yaratılması ve vatandaşların uyum gösterdiği güçlü bir gözetim ve karantina oluşturulması yönünde dersler çıkardığı ve bu dersleri daha güçlü bir şekilde COVID-19 pandemisini kontrol etmek amacı ile kullanmaya çalıştığı ifade edilebilir (ISDP, 2021:5). Bu sebeple COVID-19 pandemisi, Çin'in dış politika ilkelerini ve hedeflerini gerçekleştiribilmesi adına önemli bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Çin, pandemi döneminde özellikle batılı kaynaklar tarafından pandeminin çıkış noktası olarak hedef gösterildiği ve ülke itibarının bu yolla zedelendiği yönünde propaganda faaliyetlerini sıklaştırmıştır. Dolayısı ile Çin, hem pandeminin kaynak ülkesi olmadığı yönünde bilgilendirme faaliyetleri yaparak içte ve dışta ülke itibarını koruma, pandemi ile mücadele eden ülkelere tıbbi yardım ve ilaç yardımı yapılarak Çin'in pandemi deneyimlerinin paylaşma hem de ülke içinde pandemi kontrol altına alındıktan sonra Nisan 2020'den itibaren aşı diplomasisini hayata geçirme yönünde bir dış politika izlemiştir (Verma, 2020: 251-253). Kısacası Çin, rakibi Amerika Birleşik Devletleri krizle sarsılırken, krizi kendi adına tarihî bir fırsata çevirmek için çalışmalara başlamıştır (Cihangir, 2020:276).

Çin, yeni bir uluslararası siyasi ve ekonomik düzen arayışında hegemonyayı bir araç olarak kullanmayacağını beyan etmiştir. Hegemonya yerine reformlar, uluslararası ilişkilerin

demokratikleştirilmesi, uluslararası düzenin yasa ve sınırlarına uyma ve artan kapasitesi doğrultusunda ek sorumluluklar yüklenme yönünde bir düzen talebini sıklıkla dile getirmiştir (Kissinger, 2015: 595-597). Bu prensipler doğrultusunda pandemi döneminde adımlar atılmış ve krizle mücadele eden batılı ülkeleri karşısına almamaya özen göstererek, diplomatik yolları kullanma suretiyle süreci lehine çevirme yoluna gitmiştir.

Sağlık İpek Yolu: Stratejiler, Beklentiler ve Sorun Alanları

Sağlık İpek Yolu kavramı, günümüz Çin Halk Cumhuriyeti Ulusal Sağlık Komisyonu'nun öncülü olan Ulusal Sağlık ve Aile Planlaması Komisyonu tarafından Ekim 2015'te yayınlanan bir belgede yer almış ve merkezi hükümetin Kuşak ve Yol Girişimi uygulamalarına katkıda bulunma gerekliliğinden yola çıkılarak tanımlanmıştır. 2016 yılında ise Xi Jinping tarafından Özbekistan ziyaretinde Sağlık İpek Yolu'nun içeriği tanıtılmış ve sonraki süreçte Dünya Sağlık Örgütü ile Sağlık İpek Yolu'nun desteklenmesi hususunda mutabakat zaptı imzalanmıştır (Huang, 2022:567).

Çalışmanın bu bölümünde Çin Halk Cumhuriyeti tarafından kamuoyu ile paylaşılan ve Sağlık İpek Yolu ile ilintili stratejik belgeler, toplantı sonuçları ve planların analizi yer almaktadır. Bu belgelerin Çin Halk Cumhuriyeti tarafından resmî web sayfaları üzerinden kamuoyu ile paylaşılmış ve erişilebilir İngilizce metinler ve belgeler olması hususuna dikkat edilmiştir. Bu bağlamda, Çin Ulusal Kalkınma ve Reform Komisyonu ve Xinhua Haber Ajansı'nın rehberliğinde Çin Ekonomik Bilgi Servisi ve Devlet Bilgi Merkezi tarafından yürütülen The Belt and Road Portal ile ulusal sağlık politikalarından sorumlu kurum olan Çin Halk Cumhuriyeti Ulusal Sağlık Komisyonu resmî web sayfaları üzerinden belge taraması yapılmıştır. Tarama sonucunda Sağlık İpek Yolu hedefleri ile ilintili olarak elde edilen kaynaklar arasından Ağustos 2017 tarihli Sağlık İşbirliği'ne Doğru Kuşak ve Yol Üst Düzey Toplantısı: Sağlık İpek Yolu'na Doğru başlıklı üst düzey toplantı sonuçları, 2016-2020 dönemlerini kapsayan Geleneksel Çin Tıbbı için "Kuşak ve Yol" Kalkınma Planı, 2018-2020 tarihlerini kapsayan İpek Yolu Standardizasyon Eylem Planı ve 2019 tarihli Bir Kuşak Bir Yol Girişimi Süreci, Katkılar ve Beklentiler başlıklı belgeler incelemeye dâhil edilmiştir. Analiz bağlamında Sağlık İpek Yolu'nun hedefleri ve amaçları kapsamında Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sağlık İpek Yolu ve küresel sağlık alanındaki hedefleri, beklentileri ve problemleri değerlendirilmiştir. Analiz ilişkin sonuçlar aşağıdaki gibidir:

a-) Sağlık İşbirliği'ne Doğru Kuşak ve Yol Üst Düzey Toplantısı: Sağlık İpek Yolu'na Doğru (2017)

18-20 Ağustos 2017'de Sağlık Bakanı, sağlık çalışanları, Dünya Sağlık Örgütü, GAVI, UNAIDS, OECD ve Global Fund gibi uluslararası kurum ve örgütlerin katılımı ile *Sağlık*

İşbirliği'ne Doğru Bir Kuşak Bir Yol Üst Düzey Toplantısı: Sağlık İpek Yolu'na Doğru (The Belt and Road High-Level Meeting for Health Cooperation: Towards a Health Silk Road) gerçekleştirilmiştir. Toplantıda geleneksel sağlık kültürüne, sağlık ve ekonomi ilişkisine ve temel iş birliği alanlarına değinilmiştir. Bu bağlamda (NHFPC, 2017):

-Sağlık, ekonomik kalkınma için önemlidir. İpek Yolu ülkelerinin ulusal sağlık sistemlerinin geliştirilmesinin sadece insan sağlığına değil, aynı zamanda ekonomik gelişmeye de katkısı olacaktır. Sağlık alanındaki yatırımların yoksulluğu azaltma ve küresel güvenliğe katkısı olacaktır. Bu sebeple sağlığı öncelemenin ve sağlığı fonlamanın 'herkes için ortak bir çağrı' olduğu vurgulanmıştır.

-Geleneksel kültürün sağlık sisteminin özüne taşınması önemlidir, çünkü geleneksel Çin tıbbı uygulamasının İpek Yolu ülkelerinde uzun bir tarihi geçmişi vardır. Bu durum ise, medeniyetler arası ortak öğrenme yolunun desteklenmesinde ve küresel sağlığının kurumsallaştırılması, güçlendirilmesi ve sürdürülmesinde önemlidir. Medikal bilimlerde çok düzeyli ve yüksek standartlı araştırma ve geliştirmenin pandemi araştırmalarında yenilik ve dönüşüm yaratacağından yola çıkarak, Birleşmiş Milletler 2030 Sürdürülebilir Kalkınma İlkeleri ile uyumlu İpek Yolu Sağlık Politikası Araştırma Ağında ortak çalışılması vadedilmiştir.

-İş birliği hedefleri olarak ise üç ana hedef tanımlanmış ve her bir hedef detaylı bir şekilde sunulmuştur. Buna göre ilk hedef, yakın ortaklıklar kurulması yoluyla Sağlık İpek Yolu'nun güçlendirilmesi, bu yolla Kuzey-Güney ile Güney-Güney iş birliğinin desteklenmesidir. İkinci hedef, sağlık alanında bilgi değişimlerinin artırılması, sağlık güvenliğinin korunması, sağlık gelişiminin desteklenmesi, insan refahını ve sağlığını geliştirecek sağlıkla ilintili yeniliklerin güçlendirilmesi, sosyal uyumun ve sosyal kapsayıcılığın zenginleştirilmesidir. Son hedef ise ortak anlayış, güven ve dostluğun inşa edilebilmesi için hükümetler, uluslararası ve bölgesel örgütler, özel sektör, sivil toplum ve halkın teşvik edilmesidir. İş birliğinin temel prensipleri barış, iş birliği, açıklık, kapsayıcılık, şeffaflık, ortak öğrenme, ortak fayda ve ortak sorumluluk ekseninde hukukun üstünlüğü, ortak çıkarlar, ortak çaba ve herkes için fırsat eşitliği temelinde iş birliğinin güçlendirilmesi olarak tanımlanmıştır.

b-) Geleneksel Çin Tıbbı için "Kuşak ve Yol" Kalkınma Planı (2016-2020)

Bir diğer önemli belge, Geleneksel Çin Tıbbı için "Kuşak ve Yol" Kalkınma Planı (2016-2020) belgesidir. Geleneksel Çin tıbbı alanında, İpek Yolu güzergâhında bulunan ülkelerle bilgi değişimi ve iş birliğini güçlendirmek gibi hedeflerle geleneksel Çin tıbbının çok yönlü açılımı hedeflenmiş ve yeni bir model oluşturulmak istenmiştir. Bu Plan ile 2020 yılına kadar güzergahtaki ülkelerle iş birliği içinde otuz adet Geleneksel Çin Tıbbi Merkezi'nin inşası ve

yirmi uluslararası standardın ilan edilmesi gibi önlem ve hedefler tanımlanmıştır (Belt and Road Portal, 2017).

c-) İpek Yolu Standardizasyon Eylem Planı (2018-2020)

İpek Yolu Standardizasyon Eylem Planı (2018-2020), 'Kilit Görevler' başlığı altında sağlık konusuna yer vermiştir. Bu Plan'a göre kilit eylemler, sağlık hizmetleri alanında standardizasyon iş birliğini güçlendirmek ve insandan insana bağları geliştirmek, geleneksel Çin tıbbi için uluslararası standartların formülasyonu ve revizyonunda iş birliğini teşvik etmek, tıbbi malzemeler, tıbbi cihazlar, teknoloji ve bilişim alanlarında uluslararası standartların geliştirilmesini hızlandırmak ve geleneksel Çin tıbbi için uluslararası standart sistemini ortaklaşa geliştirmek olarak tanımlanmıştır (Belt and Road Portal, 2018).

d-) Bir Kuşak Bir Yol Girişimi Süreci, Katkıları ve Beklentiler (2019)

Pekin'de 25-27 Nisan 2019 tarihli II. Kuşak ve Yol Forumu'nda sunulan *Kuşak ve Yol Girişimi İlerleme, Katkıları ve Beklentiler* (The Belt and Road Initiative Progress, Contributions and Prospects) başlıklı belge, 2013 yılından beri gerçekleştirilen ilerleme, katkıları ve gelecek beklentileri hakkında bilgi sunmaktadır. Buna göre:

- 'Birbirine Daha Yakın İnsandan İnsana Bağlar' başlığı altında, sağlık alanında yapılan ilerlemelere yer verilmiştir.
- 'Sağlık ve İlaç Alanında Derin İş birliği' alt başlığında, Moğolistan, Afganistan, Dünya Sağlık Örgütü ve Bill & Melinda Gates Vakfı gibi ülke ve çeşitli kurumlar ile sağlık sektörü alanında 56 adet anlaşmanın imzalandığı açıklanmış; Orta Asya, Batı Asya ve Lancag-Mekong bölgesinde yer alan ülkelerde görülen çeşitli hastalıkların önlenmesi ve kontrolü kapsamında iş birliklerinin yürütüldüğü ifade edilmiştir.
- Geleneksel Çin İlaç Merkezleri'nin Yeni İpek Yolu kuşağındaki 35 ülkede kurulduğu belirtilmiştir.
- 'Katkılar' başlığı altında ise Çin'in tarım, eğitim, çevre gibi konularda yardımlar gerçekleştirdiğini ve Yeni İpek Yolu kapsamında Dünya Sağlık Örgütü ile sağlık iş birliği alanında mutabakat anlaşması imzalandığı ifade edilmiştir.
- 'Medeniyetlerin Birbirine Bağlanması' başlığı altında, Yeni İpek Yolu'nun ülkeleri sağlık, spor, kültür, turizm gibi alanlarda geniş bir iş birliğine teşvik ettiği vurgulanmıştır (Belt and Road Portal, 2019).

Sağlık İpek Yolu'nun Politik Kapsamı

Kuşak ve Yol Girişimi, Xi Jinping tarafından 7 Eylül 2013 tarihinde Bir Kuşak Bir Yol Girişimi ismiyle kamuoyuna duyurulmuştur. 2016 yılında yapılan isim değişikliği ile Kuşak ve Yol Girişimi olarak tanımlanmıştır. 2017 yılında ise The Belt and Road Forum for International Cooperation adlı forumun açılış konuşmasında proje detayları tanıtılmıştır. Proje kapsamında tarihi İpek Yolu'nun barış, iş birliği, kapsayıcılık ve ortak çıkar bağlamında miras kaldığına, günümüzde insanlığın dönüşüm içinde olmasına ve çok kutuplu, dijitalleşmiş ve kültürel çeşitliğe sahip bir yapı içinde olduğuna, bu yapı içerisinde barış ve gelişme eğiliminin giderek güçlendiğine ve ulus-devletler arasında karşılıklı bağımlılık yaşandığına, mevcut küresel gelişmeler nedeniyle yeni dinamiklerin zorunlu olduğuna, gelişimin daha kapsayıcı ve dengeli olması gerektiğine, zengin ile fakir arasındaki ayrımın daraltılması gerektiğine vurgu yapılmıştır (XinhuaNet, 2017).

Yeni İpek Yolu, kara ve deniz güzergâhları şeklinde yapılanmaktadır. Kuşak kavramı karayoluna, yol kavramı ise deniz yoluna karşılık gelmektedir. Projenin Yeni Avrasya Kara Köprüsü, Çin-Moğolistan-Rusya Ekonomik Koridoru, Çin- Orta Asya-Batı Asya Ekonomik Koridoru, Çin-Myanmar-Bangladeş-Hindistan Ekonomik Koridoru, Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru ve Çin-HindiÇin Yarımadası Ekonomik Koridoru olmak üzere altı ana güzergâhı bulunmaktadır (The State Council Information Office, 2020). Dolayısı ile Kuşak ve Yol Girişimi, yukarıda bahsedilen ihtiyaçların giderilmesi ve küresel gelişime hizmet etme noktası ile ön plana çıkarılmıştır ve Çin'in barış, gelişmekte olan ülkelere yönelim, eşit fayda gibi dış politika ilkelerini kapsayan bir içeriğe sahiptir.

Pandemi dönemleri uluslararası iş birliğinin sağlanması, küresel sağlık güvenliğinin, küresel ekonomi ve kalkınmanın geliştirilmesi, sağlık sistemlerinin güçlendirilmesi, adalet ve sağlıkla ilgili küresel hedeflerin duyurulması (Taghizade, Chattu, Jaafaripooyan ve Kevany, 2021: 1-7) bağlamında fırsat yaratan dönemlerdir. COVID-19 pandemisi esas alındığında maske diplomasisi, aşı diplomasisi, medikal diplomasi gibi alt kavramlar, küresel sağlık diplomasisinin bileşenleri olarak ortaya çıkmıştır. Bu sebeple Sağlık İpek Yolu, Çin'in Yeni İpek Yolu Projesi'nin küresel sağlık alanına yansımadır. Sağlık İpek Yolu, Çin'in aşı diplomasisini uygulayabilmesi açısından uygun bir zemin hazırlamıştır. Sağlık İpek Yolu kapsamında Çin, aşıları uluslararası kamu malı olarak tanımlamış, Sağlık İpek Yolu'ndaki ülkelere aşıların üretimini yerelleştirerek ve bu ülkelere aşı temin ederek aşıya erişim boşluğunda bir köprü oluşturmaya çalışmıştır (Liu, Huang ve Jin, 2022:3).

Çin, Sağlık İpek Yolu kapsamında güzergâh üzerindeki ülkelere COVID-19 pandemisi ile mücadelede sağlık altyapısını kurmaktadır. Güzergâh ülkelerine aşılar erken erişim imkanı verilmekte, serbest aşılama kampanyası ile aşıların iki taraflı anlaşmalar yoluyla dağıtım

mekanizması oluşturulmaktadır. Bu durum ise Çin'in aşı diplomasisi ile coğrafi kazanç elde etmesini ve sağlık alanında liderlik sağlamasını destekleyen bir ortam yaratma hedefi ile gerçekleştirilmektedir (Zhang, 2022:284).

Yeni İpek Yolu güzergâhında bulunan ülkelerin çoğu, bulaşıcı hastalık türleri ile uzun yıllardır mücadele etmektedir. Bu olumsuz durumu lehine çevirmek adına Çin, Sağlık İpek Yolu ile "insanlığın ortak geleceği" ilkesini ileri sürmektedir. Bu ilke bağlamında bulaşıcı hastalıklar nedeni ile tehdit oluşturan salgınlara karşı kolektif eylem oluşturma yönünde pozitif bir algı yaratmak ve Çin için dönüştürücü çıktılar oluşturmak istenmektedir (Tambo, Khayeka-Wandabwa, Muchiri vd., 2019:46-47). Çin'in geleneksel bilgi ve deneyimlerinin Sağlık İpek Yolu üzerinden güzergâh ülkelerine aktarılması, Çin'in "ortak geleceği paylaşan insanlık" ilkesi ile uygun yürütülmekte ve bu hedefe uygun olarak Çin'in küresel barış ve iş birliği hedefini Yeni İpek Yolu üzerinden savunmasına olanak vermektedir (Cheng ve Cheng, 2019:98-99).

Sağlık İpek Yolu Projesi, Birleşmiş Milletler tarafından da destek bulmuştur. Dünya Sağlık Örgütü Genel Müdürü Tedros Adhanom, 18 Ağustos 2017'de verdiği bir demeçte, Çin devlet başkanı Xi Jinping tarafından önerilen Sağlık İpek Yolu Projesi'ni memnuniyetle karşılamış, milyarlarca insanın sağlık güvenliği açısından Kuşak ve Yol Girişimi'nin sağladığı imkanlardan yararlanmak gerektiğinin altını çizmiştir. Bu sebeple Çin ile stratejik iş birliğinin geliştirilmesi gerektiği, sağlığın bir insan hakkı olduğundan yola çıkarak sağlık hizmetlerine erişim noktasında Sağlık İpek Yolu Projesi'nin gerekli altyapıyı ve teknik desteği sağladığı ve kadınların, çocukların ve kırılgan grupta yer alan bireylerin sağlık konusunda odağa alınmaları gerektiği vurgulanmıştır. Bu sebeple Çin'in geniş araştırma ve geliştirme kapasitesinden ve deneyimlerinden yararlanma niyeti beyan edilmiştir (WHO, 2017).

Sağlık İpek Yolu, Çin'in dış politika hedeflerini aşı diplomasisi ile uyumlu bir şekilde uygulamasına olanak vermiştir. Bunu gerçekleştirirken de diğer ülkeleri ve uluslararası örgütleri kısıktırmadan, pandemi sürecinde oluşan güç boşluğundan da faydalanarak barışçıl bir şekilde uygulamaya özen göstermiştir.

Çin'in Aşı Diplomasisi Uygulamaları

Çin aşıları, geleneksel aşı üretim tekniklerinden olan virüsün inaktive edilmesi ile üretilen aşılardır. Bu aşılarından Sinovac Life Sciences, özel söktöre ait bir firmadır ve bir tanesi hayvan, altı tanesi insan kullanımı için olmak üzere aşıların araştırılması, geliştirilmesi ve üretimi üzerine çalışmaktadır. Sinovac Life Science tarafından COVID-19 için üretilen aşı CoronaVac'tır (Taylor, 2020). Sinopharm ise, Çin Halk Cumhuriyeti devletine ait kamusal bir firma olup, aşının ve diğer ilaçların araştırılması, geliştirilmesi ve dağıtımını üzerine çalışmaktadır (Sinovac, 2021).

Dünya Sağlık Örgütü'nün 23 Eylül 2022 tarihli güncel listesine göre Sinovac (Sinovac Life Sciences Co. Ltd.), Sinofarm/BIBP (Beijing Institute of Biological Products Co., Ltd.) ve CanSinoBio, Acil Kullanım Listesi'nde (WHO/EUL PQ) değerlendirme sürecinden onay alan Çin aşılardır (WHO, 2022). Sinovac, 2022 yılı itibari ile 48 ülkeye 848 milyon doz gönderim ile ilk sırada ve Sinopharm 79 ülkeye 103 milyon doz gönderimi ile ikinci sırada yer almıştır (Bridge Beijing, 2022).

Çin'in aşı diplomasisinde dış yardımların koordine edilmesi noktasında Çin Uluslararası Kalkınma İş birliği Ajansı (CIDCA), aşı diplomasisinin uygulanması noktasında ise Ticaret Bakanlığı (MOC) ve Dışişleri Bakanlığı (MFA) kilit rol oynamıştır. Aşı diplomasisinde etkin olan diğer bakanlık ve kurumlar ise aşımın üretimi ve dağıtımını noktasında Sanayi ve Bilgi Teknolojileri Bakanlığı (MIIT), Ulusal Sağlık Komisyonu (NHC), Ulaştırma Bakanlığı (MOT), Finans Bakanlığı (MOF), Gümrük Genel İdaresi (GAC) ve Ulusal Medikal Ürünleri İdaresi (NMPA) olarak sıralanmaktadır (Liu, Huang ve Jin, 2022:3).

2022 yılı itibari ile Çin, aşı ihracatı noktasında Avrupa Birliği'nden sonra ikinci büyük ihracatçı ülke olmuştur. Avrupa Birliği'nde üretilen aşılardan dünya ihracatındaki payı %39,6 iken, %32,2 ile Çin ikinci sıradadır. Tablo 1'de 31 Mayıs 2022 itibari ile aşı ihracatçısı ülkelerin listesi sunulmuştur (WTO, 2022).

Tablo 1: 31 Mayıs 2022 İtibari İle İhraç Edilen Aşıların Toplam Dozları

İhracatçı ülke	Doz Miktarı (milyon)	Dünya ihracatındaki payı (%)
Avrupa Birliği	2.440.4	39.6
Çin	1.986.4	32.2
ABD	968.0	15.7
Güney Kore	240.4	3.9
Hindistan	140.2	2.3
Güney Afrika	110.4	1.8
Rusya Federasyonu	102.4	1.7
Japonya	67.0	1.1
Diğer	113.4	1.8

Kaynak: WTO, 2022

Çin aşısı, 2022 yılı itibari ile dünyada dört bölgede, toplam 118 ülkeye gönderilmiştir. Asya Pasifik bölgesinde 39 ülke, Latin Amerika'da ise 22 ülke en fazla aşı alan ülkeler kategorisindedir. Tablo 2'de aşıların teslimatı, satışı ve hibe edilmesi üzere aşıların coğrafi dağılımlarına göre toplam değeri gösterilmektedir. Buna göre, Çin tarafından dünyada en fazla aşı tedariki yapılan bölge, Asya Pasifik, ikinci sırada ise Latin Amerika karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 2: Aşıların Coğrafi Bölgelere Göre Dağılımı

Bölge	Toplam Aşı Sayısı (Milyon)
Avrupa	57.45
Afrika	139.9
Latin Amerika	293.26
Asya Pasifik	892.02
TOPLAM	1,382,62

Kaynak: (Bridge Beijing, 2022).

Asya, Çin aşılarının en fazla satıldığı ve bağışlandığı bölgedir. Toplam 938 milyon doz satış ve 141 milyon bağış dışında, 890 milyon doz teslimat yapılmıştır. Tablo 3, Çin'den aşı tedarik eden Asya-Pasifik ve Ortadoğu ülkelerini göstermektedir (Bridge Beijing, 2022). Tablo 3'te, 100 milyon ve üzeri dozda en çok aşı teslim alan ülkelerin İran, Pakistan ve Endonezya olduğu görülmektedir.

Tablo 3: Çin Aşılarını Tedarik Eden Asya-Pasifik ve Ortadoğu Ülkeleri⁹

Ülke	Toplam Doz Miktarı (Milyon)	Ülke	Toplam Doz Miktarı (Milyon)	Ülke	Toplam Doz Miktarı (Milyon)
Suriye	1.8	Gürcistan	2.8	Bangladeş	41.49
Irak	2.25	Ermenistan	0.9	Bhutan	0.05
İran	114.05	Tacikistan	2.3	Sri Lanka	26
Umman	0.1	Kırgızistan	4.15	Myanmar	56.34
Pakistan	111.43	Özbekistan	32.35	Tayland	29.9
Afganistan	1.7	Moğolistan	1.5	Kamboçya	41.803
Kazakistan	4.5	Nepal	19	Vietnam	41.5
Malezya	10.09	Endonezya	268.279	Filipinler	60.025
Laos	9.102	Ürdün	0.696	Azerbaycan	0.5

Kaynak: (Bridge Beijing, 2022)

Çin aşılarının ülkelerin gelir durumlarına göre dağılımına bakıldığında ise, aşıların satışı için üst-orta gelirli ülkelerin tercih edildiği, aşıların hibe edilmesi noktasında ise orta-düşük gelirli

⁹ Singapur, Kiribati, Solomon Adaları, Türkmenistan, Vanuatu ve Maldivler hakkında doz bilgisi bulunmamaktadır (Bridge Beijing, 2022).

ülkelere yönelindiği görülmektedir. Tablo 4, Çin aşılarının ülkelerin gelir düzeylerine göre satış veya hibe yolu ile dağılım oranlarını detaylı bir şekilde göstermektedir (Wang, 2022).

Tablo 4: Çin Aşılarının Ülkelerin Gelir Durumuna Göre Dağılımı

Gelir Grubu	Satış (milyon)	Bağış (milyon)
Üst-Orta Gelirli Ülkeler	733.1	7.2
Orta-Düşük Gelirli Ülkeler	291.6	43.2
COVAX	110.0	0
Yüksek Gelirli Ülkeler	81.1	0.7
Düşük Gelirli Ülkeler	31.8	6.9
Diğer	0.1	0.3

Tablo 4, Çin'in Sağlık İpek Yolu kapsamında, özellikle gelişmekte olan ülkelerde etki alanını güçlendirmek istediğinin, aşıya eşit erişim sağlanması noktasında "eşit hak ve fayda" prensibi çerçevesinde hareket ettiğinin ve böylelikle aşı diplomasisi yolu ile dış politika hedeflerini adım adım gerçekleştirmek istediğinin bir göstergesidir. Aşıların özellikle hibe edilmesi yöntemi, aşıların uluslararası kamu malı olarak tanımlanması noktasında uygulamaya geçen bir stratejiyi yansıtmaktadır.

Aşıların serbest dağıtımını politikasının, Çin'in uluslararası imajına üç şekilde etki ettiğini söylemek mümkündür:

- İki taraflı anlaşmalar yoluyla serbest aşı dağıtımını kamu diplomasisi aracı olarak kullanması
- Pekin'in, kendi küresel algı ve imajını yakından takip ederek, aşı diplomasisini içte ve dışta Çin'in zedelenen imajını düzenlemek için kullanması
- Aşının eşit dağıtımını noktasında uluslararası kamu malı kavramına odaklanarak, uluslararası kamu mallarını sağlama yönünde yumuşak gücünü artırması ve pandemi süresince güçlü bir motivasyona sahip olması (Zhang, 2022:284).

Aşı diplomasisi açısından değerlendirildiğinde, Çin'in dış politika ilkelerinden biri olan Deng Xiaoping Teorisi'nde yer alan ekonomik açılım için elverişli ortam yaratılması düşüncesinin, Yeni İpek Yolu bağlamında Afrika ve Asya ülkeleri ile ekonomik iş birliğini geliştiren fikrinsel temel olduğu söylenebilir. Küresel siyasete kapalı bir Çin modelinden, uluslararası ortamda kendisine düşük profilli bir yer edinen bir Çin'e geçiş, Xi Jinping dönemine kadar aşamalı olarak sağlanabilmiştir. Stratejik fırsatlar dönemi olarak adlandırılan Zemin döneminde, gelişmiş ülkelerle ilişkilerin sürdürülmesi, komşu ülkeler ve üçüncü dünya ülkeleri ile iş

birliğinin artırılması ve çok taraflı diplomatik ilişkilerde aktif rol alma temelinde uluslararası örgütler ile rol paylaşımı yaklaşımı, Sağlık İpek Yolu hedefleri bağlamında pandemi döneminde hayat bulabilmiştir. Xi Jinping döneminde ise küresel siyasetin merkezinde yer alma hedefi ile Kuşak ve Yol Girişimi aktif bir şekilde uygulanmıştır. Böylelikle, gelişmekte olan ülkelere aşı tedariki ile sağlık alanında iş birliği hızlandırılmış, Birleşmiş Milletler' in Çin'in aşı diplomasisi hedeflerine desteği ile uluslararası örgütlerle rol paylaşımı hedefi yerine getirilmiştir. Bütün bu süreçte Çin, eşitlik, karşılıklı fayda ve adil düzen gibi söylemlerle gelişmekte olan ülkelerin ılımlı desteğini sağlamış, diğer küresel güçler gibi baskı ortamı yaratmadan eşit ve barışçıl bir ortam içinde iş birliği felsefesi ile bu ülkelere yaklaşarak ekonomik desteğini artırmıştır. Pandemi dönemi şartları, elverişli uluslararası ortamın kollanması ve küresel siyasette aktif rol alma hedefi bağlamında Çin'e müthiş bir fırsat sunabilmiştir.

SONUÇ

COVID-19 pandemisi, uluslararası ilişkiler literatürünü aşı diplomasisi kavramı ile tanıştırmış ve bu kavram, pandemi sürecinin gözde tartışma konusu olarak uluslararası ilişkiler gündeminde uzun süre yerini korumuştur. Aşı diplomasisi, aşuya adil erişim ve küresel adalet gibi konuları içerecek şekilde farklı biçimlerde tanımlanmıştır. Çin, aldığı önlemlerle pandemi sürecini erken bitirebilmiş, inaktif COVID-19 aşısı üreterek bu aşuların hibe ve satış yoluyla dağıtımını noktasında aşı diplomasisi tartışmalarına yön verebilmiştir. Çin, pandemiden önceki süreçte küresel sağlık alanında iş birliği amacıyla Sağlık İpek Yolu Projesi'ni uygulamaya koymuştur. Pandemi dönemi ile, kendi dış politika değerlerini ve argümanlarını ekonomi ve sosyal değişim yolu ile başta Asya-Pasifik ülkeleri olmak üzere, Sağlık İpek Yolu güzergahında bulunan ülkelerle iş birliği yoluyla yaygınlaştırmak ve uluslararası prestijini güçlendirmek yönünde girişimlerde bulunmuştur.

COVID-19 pandemisi ile Çin, Sağlık İpek Yolu girişimi ile “eşit hak ve fayda”, “insanların ortak geleceği”, “barış” gibi dış politika söylemlerini gerçekleştirme olanağı bulmuştur. Ürettiği aşuların orta-düşük gelirli ülkelere hibe yolu ile gönderilmesi, Sağlık İpek Yolu güzergâhındaki ülkelere aşuya erişim imkanlarının sağlanması, aşının herkes için erişilebilir olması gibi eylemlerle sağlık liderliği alanında Çin'in etki alanı oluşturmaya çalıştığı söylenebilir. Dolayısı ile Çin, pandemi dönemini fırsata çevirme yönünde dış politika stratejisi geliştirmeye, bu bağlamda ilk önce pandeminin kaynak noktası olarak ilan edilen ulusal imajını içte ve dışta tazelemeye çalışmış, ürettiği aşuların dağıtımını ve hibe edilmesi ile başta Asya-Pasifik ülkeleri olmak üzere Çin'in ekonomik ve sosyal etki alanını genişletmek istemiştir.

Bütün bu stratejik hedefler bağlamında Çin, Sağlık İpek Yolu hedeflerine COVID-19 pandemisi döneminde ulaşabilmiştir. Kuşak ve Yol Girişimi güzergahında bulunan Afrika ülkeleri ile

imzalanan iş birliği anlaşmaları ve Asya-Pasifik ülkelerine ihraç edilen aşular, Çin'in güzergâh ülkelerinde ekonomik ve diplomatik olarak etkinliğini artırmıştır. Çin'in küresel sağlık alanındaki etkisi, güzergahtaki ülkelerin sağlık altyapılarına destek olma ve Dünya Sağlık Örgütü ile iş birliği yapılarak küresel sağlık yönetişimini güçlendirme yönünde katkı sağlamıştır. Ancak Çin'in küresel sağlık alanındaki bu yükselişi, Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa ülkelerini Çin ile rekabete zorlamış, böylelikle aşı tedariki ile ilgili süreçte batılı devletlerin küresel sağlık alanındaki stratejilerini tekrar gözden geçirmelerine vesile olmuştur. Özellikle Çin ile Amerika Birleşik Devletleri arasında ticaret alanında giderek artan gerilim, güvenlik bağlamında Çin aşularının ve sağlık ürünlerinin güvenilirliğinin ve Kuşak ve Yol Girişimi hedeflerinin kamuoyunda sorgulanmasına neden olmuştur. Sonuç olarak Çin, pandemi sonrası dönemde aşı güvenliğine yönelik kaygılara rağmen, Sağlık İpek Yolu stratejisi bağlamında küresel sağlık alanında kilit ülke olmayı başarmıştır.

Kaynakça

- Aba, G. (2018). Sağlık politikası ve planlaması. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Akdağ, Z. (2023). Çin dış politikasında süreklilik ve değişim. Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, 11 (1). 72-96.
- Belt and Road Portal (2017). "Belt and road" development plan for traditional Chinese medicine (2016-2020). <https://www.yidaiyilu.gov.cn/zchj/qwfb/7790.htm>
- Belt and Road Portal (2018). Standard connectivity road and belt action plan (2018-2020). <https://www.yidaiyilu.gov.cn/zchj/qwfb/43480.htm>
- Belt and Road Portal (2019). The belt and road initiative progress, contributions and prospects. Office of the Leading Group for Promoting the Belt and Road Initiative. <https://eng.yidaiyilu.gov.cn/zchj/qwfb/86739.htm>
- Bērziņa-Čerenkova, U.A. (2016). BRI instead of OBOR:China edits the English name of its most ambitious international project. Latvian Institute of International Affairs. <https://web.archive.org/web/20170206061842/http://liia.lv/en/analysis/bri-instead-of-obor-china-edits-the-english-name-of-its-most-ambitious-international-project-532>
- Bridge Beijing (2022). China Covid-19 vaccine tracker. https://bridgebeijing.com/our-publications/our-publications-1/china-covid-19-vaccines-tracker/#China8217s_Vaccines_in_Asia_Pacific
- Cheng, Y. ve Cheng, F. (2019). China's unique role in the field of global health. Global Health Journal, 3(4), 98-101.
- Cihangir, M. (2020). Güvenlik olgusu bağlamında Covid-19 salgınının küresel sistemik etkileri: geleceğe yönelik projeksiyonlar. İsmail H. Demircioğlu, Zakir Avşar, Can Ozan Tuncer (Eds.), Salgınla Yaşamak Güvelik ve Gelecek içinde (s.269-287). Ankara: Pegem Akademi.
- CFR (t.y). Excerpt: why health is important to U.S. foreign policy. Council on Foreign Relations. <https://www.cfr.org/excerpt-why-health-important-us-foreign-policy>
- Feldbaum, H., Lee K. ve Michaud J. (2010). Global health and foreign policy. Epidemiol Review, 32(1), 82-92.

- Fidler, D. (2001). The globalization of public health: the first 100 years of international health diplomacy. *Bulletin of World Health Organization*, 79(9), 842-849.
- Fidler, D. (2006). Health and foreign policy. *Bulletin of the World Health Organization*, 84, 687-687.
- Genç, Ö. (2011). Kara ölüm: 1348 veba salgını ve ortaçağ Avrupası'na etkileri. *Tarih Okulu* (10), 123-150.
- Holt, B. D., Geis, J. P., Caine, S. E., Donaldson, E. F., & Sandfry, R. A. (2011). 正义与和谐社会: (Harmonious Society: Rise of the New Boxers). In *Discord or "Harmonious Society"?: China in 2030* (pp. 29–46). Air University Press. <http://www.jstor.org/stable/resrep13824.9>
- Hotez, P. J. (2014). Vaccine diplomacy: historical perspectives and future directions. *PLoS Neglected Tropical Disease*, 8(6), 1-7, <https://doi.org/10.1371/journal.pntd.0002808>
- Huang, Y. (2022). The Health Silk Road: How China adapts the Belt and Road Initiative to the COVID-19 pandemic. *American Public Health Association*. 112(4):567-569.
- ISDP (2021). China's health diplomacy: Taking forward the Health Silk Road in Southeast Asia. *Focus Asia Perspectives & Analysis*. <https://isdp.eu/content/uploads/2021/09/Chinas-Health-Diplomacy-Taking-Forward-the-Health-Silk-Road-in-Southeast-Asia-FA-03.09.21.pdf>
- Jones, H.N (1975). The scientific background of the International Sanitary Conferences. *History of International Public Health*, No:1, World Health Organization: Geneva. http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/62873/14549_eng.pdf;jsessionid=F63545F8E9393EA4FC60EC1E1EDA4756?sequence=1
- Karaca, K. (2018). Güç olma stratejisi Çin. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Katz, R., Kornblat, S., Arnold, G., Lief, E. ve Fischer, J. E. (2011). Defining health diplomacy: changing demands in the era of globalization. *The Milbank Quarterly*, 89(3), 503–523.
- Kevany, S. (2014). Global health diplomacy, 'smart power', and the new world order. *Global Public Health*, 9(7), 787-807.

- Kickbusch, I., Silberschmidt, G. ve Buss, P. (2007). Global health diplomacy: the need for new perspectives, strategic approaches and skills in global health. *Bulletin of the World Health Organization*, 85 (3), 230 - 232.
- Kissinger, H. (2015). *Dünden bugüne yeni Çin*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Liu, L, Huang, Y. ve Jin, J. (2022). China's Vaccine Diplomacy and Its Implications for Global Health Governance. *Healthcare*, 1-10.
- Michaud, J. ve Kates, J. (2013). Global health diplomacy: advancing foreign policy and global health interests. *Global Health: Science and Practice*, 1(1), 24–28.
- Ministry of Foreign Affairs (t.y). Chiana's initiation of the five principles of peacefull co-existance. Ministry of Foreign Affairs, The People's Republic of China. https://www.mfa.gov.cn/eng/zy/wjls/3604_665547/202405/t20240531_11367542.html#:~:text=Premier%20Zhou%20Enlai%20met%20with,for%20each%20other%27s%20sovereignty%20and
- NHFPC (2017). Beijing Communiqué of The Belt and Road Health Cooperation & Health Silk Road. National Health Commission of The People's Republic of China. http://en.nhc.gov.cn/2017-08/18/c_72257.htm
- Oktay, F. (2019). *Çin Yeni büyük güç ve değişen dünya dengeleri*. 3. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Savaş, V.F. (2016). *Bilmediğimiz Çin*. Ankara: Efil Yayınevi.
- Singh, T. (2014). *Contemporary foreign policy of China: Legacy of Deng Xiaoping*. Institute of Peace and Conflict Studies. https://www.ipcs.org/comm_select.php?articleNo=4653
- Sinovac (2021). *Sinovac at a glance*. <http://www.sinovac.com/about/show.php?id=148&lang=en>
- Taghizade S, Chattu, V.K., Jaafaripooyan, E. ve Kevany, S. (2021). COVID-19 pandemic as an excellent opportunity for global health diplomacy. *Front Public Health*, 1-9.
- Tambo, E., Khayeka-Wandabwa, C., Muchiri, G.W., Liu, Y.N., Tang, S., Zhou, X.N. (2019). China's Belt and Road Initiative: Incorporating public health measures

- toward global economic growth and shared prosperity. *Global Health Journal*, 3(2), 46-49.
- Taylor, A. (2020). China's COVID vaccines are already being distributed. But how do they work, and where are they up to in trials?. <https://theconversation.com/chinas-covid-vaccines-are-already-being-distributed-but-how-do-they-work-and-where-are-they-up-to-in-trials-151589>
- Tengilimoğlu, D. ve Güzel, A. (2018). Sağlık politikası belirleme süreci ve politikayı belirleyen aktörler. 9-37, içinde Sağlık Politikası, Dilaver Tengilimoğlu (Eds.), Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Thames, F. C. (2022). Major country diplomacy with Cienese characteristics. Chinese Academy of Social Sciences. <http://casseng.cssn.cn>
- The Center for Strategic Translation (t.y). Periods of strategic opportunity. <https://www.strategictranslation.org/glossary/period-of-strategic-opportunity>
- Theory China (2021). The Theory of Three Represents. <https://en.theorychina.org.cn/c/2021-05-04/1393245.shtml>
- The State Council Information Office (2020). What are six economic corridors under Belt and Road Initiative?. Official Website of The State Council Information Office, The People's Republic of China. http://english.scio.gov.cn/beltandroad/2020-08/04/content_76345602.htm
- Velez-Serrano, M. (2018). 'Stood up, grew rich and now is growing strong': An introduction to the historical stages of China's foreign policy. *Relaciones Internacionales*, 91 (2).1-23.
- Verma, R. (2020). China's diplomacy and changing the COVID-19 narrative. *International Journal*, 75 (2), 248–58.
- Wang, X. (2022). China, not COVAX, led vaccine exports to the world's middle-income countries in 2021. *Health Policy Watch*. <https://healthpolicy-watch.news/china-covax-led-vaccine-exports-lmic-2021/>
- WHO (2015). Health 2020: Foreign policy and health. World Health Organization Regional Office for Europe. 1-8.

https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0020/324623/Health-2020-Foreign-policy-and-health-en.pdf

WHO (2017). Towards a Health Silk Road. <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/towards-a-health-silk-road>

WHO (2022). Status of Covid-19 vaccines within WHO/EUL PQ evaluation process. Guidance Document, https://extranet.who.int/pqweb/sites/default/files/documents/Status_COVID_VAX_21September2022.pdf

WTO (2022). WTO-IMF Covid-19 vaccine Trade Tracker. Organizacion Mundial Del Comercio. https://www.wto.org/spanish/tratop_s/covid19_s/vaccine_trade_tracker_s.htm

XinhuaNet (14/05/2017). Full text of President Xi's speech at opening of Belt and Road Forum. http://www.xinhuanet.com//english/2017-05/14/c_136282982.htm

Yiming, J. (t.y). Major country diplomacy with Chienese characteristics. https://shanghaiforum.fudan.edu.cn/_upload/article/files/72/fe/1513e0804184ba3fb47bcf9ce282/65c50337-d288-42ef-acf6-1a7b30c90510.pdf

Zemin, J. (2002). The international situation and our external work. Full text of Jiang Zemin's at the 16th Party Congress. <http://www.china.org.cn/english/2002/Nov/49107.htm#9>

Zeng, J. (2023). China, from bottom-line thinking to extreme scenario thinking: What happened in between?. Japan Forward. <https://japan-forward.com/china-from-bottom-line-thinking-to-extreme-scenario-thinking-what-happened-in-between/>

Zhang, D. ve Jamali, A.B. (2022). China's "weaponized" vaccine: intertwining between international and domestic politics. East Asia (Piscataway), 39(3), 279-296.